

نقش فرهنگی محرمیت و روش‌های طراحی در تفکیک

فضاهای زنانه و مردانه در مساجد (مقاله پژوهشی)

هانیه سادات افتخاری*، حسین سلطان زاده**

(تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۰۸، تاریخ تأیید: ۹۹/۰۶/۲۵)

چکیده

زنان در طول تاریخ برای رسیدن به ارزش‌های معنوی نیاز به یک مکان داشتند، این فضای عبادی همواره دستخوش تغییرات بوده و در نهایت تحولات بسیاری در نحوه شکل‌گیری داشته است. موضوع این پژوهش بررسی فضای خاص عبادت برای زنان و چگونگی تفکیک آن از فضای مردانه در مساجد است. اهمیت این پژوهش در این است که مسجد فضایی مهم و همواره به صورت روزانه و هفتگی در جوامع اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرد و متناسب با توسعه جمعیت و گسترش شهرها همواره شمار قابل توجهی مسجد، طراحی و ساخته می‌شود که چگونگی طراحی فضای زنانه در آن‌ها بسیار اهمیت دارد. با اختصاص دادن فضایی متعلق به زنان امکان حضور آنان فراهم می‌شود و منجر به ایجاد مکان‌های دینی-عبادی زنانه می‌شود. این پژوهش از جنبه داده‌ها کیفی می‌باشد و از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و همچنین روش تحقیق تحلیل محتوا استفاده شده است. هدف از انجام این پژوهش این است که راه حل‌های گوناگون تفکیک فضای زنانه در مساجد و مزایا و کاستی‌های هر کدام از راه حل‌ها و شناسایی انواع روش‌های جداسازی فضای زنان، در سرزمین‌های اسلامی مورد بررسی قرار گیرد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که هر یک از شیوه‌های تفکیک و تمایز فضای زنانه از مردانه (تفکیک با پرده، نیم طبقه، طبقه و...) محاسن و کاستی‌هایی داشته است که انتخاب هر یک از گزینه‌ها هم با توجه به جنبه‌های کارکردی مسجد (مسجد جامع، مسجد محله و...) و هم امکانات ساختمانی بوده است. **کلیدواژگان:** جنسیت و معماری، فضای زنانه، زنان و مسجد، معماری مساجد، ورودی زنانه

* پژوهشگر دکتری معماری، گروه معماری دانشگاه آزاد واحد امارت eftekhari_hh@yahoo.com

** هیئت علمی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز (نویسنده مسئول h72soltanzadeh@gmail.com)

مقدمه

در تاریخ اسلام، مساجد به دلایل عقیدتی و فرهنگ آن جامعه بر مبنای حضور مردان شکل گرفته و فضاهای مربوط به زنان، دارای محدودیت و یا سلسه مراتب خاصی برای دسترسی بوده است. در گذشته حضور زنان بسیار کم‌رنگ بوده و در بعضی از کشورهای اسلامی مانند چین و عثمانی زنان امکان حضور در فضاهای عبادی را نداشته، به مرور زمان و رفته رفته این حضور پررنگ‌تر شده و فضایی را در مساجد به منظور استفاده بانوان اختصاص داده‌اند. این نگاه به ساخت شبستان‌های زنانه به صورت مستقل کمک کرد و همچنین ارتباط مثبتی بین نگرش‌های مذهبی و ایجاد فضایی مستقل برای زنان ایجاد نمود. از نمونه بارز علاقه زنان به نگرش‌های مذهبی، حضور پررنگ زنان در مجالس عزاداری اهل بیت (ع) و برپایی جشن‌ها و اعیاد مذهبی توسط آنان است که در برخی از مساجد این حضور امکان پذیر بوده است.

فضاهایی که به زنان اختصاص می‌یابد نسبت به بخش مردانه از نظر کیفیت دسترسی، متغیرهای فیزیکی از نظر معماری و جداسازی در سطح پایین‌تری قرار دارد. نامناسب بودن فضای زنانه از نظر عدم احساس راحتی و قرار دادن آن در طبقات برای افرادی که سن و سال بالایی دارند و مشکلاتی از قبیل زانو درد، منجر به حضور کمتر آنان شده است. این در صورتی است که زنان نیمی از اعضای جامعه را شکل می‌دهند و نقش آن‌ها در فرهنگ و خانواده از اساسی‌ترین نیازهای یک جامعه است و نباید از تاثیر حضور آنان در جهت رشد فرهنگی و معنوی جامعه غفلت کرد. با توجه به صحبت‌های برخی از علما در مورد حضور زنان با حفظ مسئله محرمیت، تغییراتی در جوامع سنتی شکل گرفت و امکان حضور زنان را در عرصه‌های مختلف اجتماعی ایجاد کرد به گونه‌ای که در گذشته فضاهای عمومی متناسب با حضور زنان طراحی نشده و اغلب فضاهای زنانه توسط پرده، پارتیشن‌های چوبی و... شکل گرفته بود اما امروزه با حمایت برخی از علما و تاکید بر مسائل شرعی این روند به اختصاص یافتن فضایی مناسب برای زنان منجر شده است.

در این پژوهش سعی بر این است که سه محتوای اصلی یعنی انواع روش‌های جداسازی و تاثیر آن در معماری معاصر، مسئله محرمیت و ورودی‌ها که در نوع شکل‌گیری فضاهای زنانه

تأثیر بسیاری در معماری مساجد داشته است را بررسی کنیم. همچنین می‌توان به ورودی‌هایی از پشت مسجد و کوچه‌های پشتی برای زنان اشاره کرد، به گونه‌ای که در ایران مسجد-مدرسه‌ها دارای ورودی‌های زنانه مستقل در جبهه‌های اصلی می‌باشد. در این پژوهش به انواع روش‌ها و تحول شبستان‌های زنانه در طول گسترش اسلام می‌پردازیم. توجه به این نکته، ضرورت بررسی این موضوع را مشخص می‌کند که اگر زنان جامعه بتوانند فضایی مستقل با حفظ محرمیت داشته باشند در حقیقت مشارکت آنان در گروه‌های زنانه، امکان توسعه اسلام و نوعی همدلی بین جوامع و زنان را در بردارد.

پیشینه تحقیق

تاریخچه حضور زنان در نحوه شکل‌گیری فضای زنانه و جداسازی از فضای مردانه در مطالعات متعددی مورد بررسی قرار گرفته است. برای بررسی این موضوع به نوشتارهایی در باب مسائل اسلامی رجوع کردیم که به حضور زنان برای نماز در مساجد اشاره کرده و با تأکید بر مسائل شرعی و اسلامی، امکان حضور زنان را در مساجد امکان‌پذیر اعلام کرده‌اند. باید در نظر داشت به دلیل آداب و رسوم برخی از کشورها امکان این حضور برای زنان متغیر بوده و در برخی از مساجد حضور زنان امکان‌پذیر نبوده است. (لیوجی^۱، ۱۳۷۳: ۶۰) پژوهشگر دیگری در کتاب معماری اسلامی در چین، به طور مختصر در چند صفحه‌ای از کتاب، به شبستان‌های زنانه در سلسله چینگ اشاره کرده است که قبل از این سلسله و گسترش دین اسلام، امکان حضور زنان در مساجد امکان‌پذیر نبوده است.

گانتون^۲ (۲۰۰۶: ۲۰) نوشتاری در باب ساخت و مرمت مساجد سنگال آفریقا ارائه کرد که در آن به حضور زنان در مساجد آفریقا و طراحی شبستان‌های زنانه از ابتدای شکل‌گیری مساجد اشاره کرده به طوری که سخت‌گیری‌هایی که در کشورهای چین و اوایل حکومت عثمانی بوده است را نداشته است. این گرایش‌های اسلامی-عقیدتی در کشورهای مختلف جهان، باعث ایجاد فضاهای متفاوت با معماری متفاوت بوده است. همچنین در کتاب معماری مساجد جهان،

1 Liuji

2 Cantone

پروجازکا^۱ (۱۳۷۳: ۸۷) به بخش زنانه و نحوه جداسازی در مساجد اشاره نموده و معماری بخش زنانه را با ترسیم شکل و دیاگرام ارائه کرده است. همچنین در مقاله‌ای تحت عنوان میراث فرهنگی، جنسیت و ردپای زنان نمازگزار، (Disli, 2017: 22) تمایل به ترسیمات دقیق معمارانه در نحوه ورود زنان، انواع ترفندهای جداسازی در گذر زمان و اولین قدم‌های تفکیک جنسیتی در فضای مساجد را داشته است. با توجه به بحث‌هایی که در ارتباط با بناهای سنتی ایران در دوره‌های اسلامی بوده است، جهت بررسی شکل‌گیری فضای ورودی و فرآیند تکامل ورودی‌های زنانه در مسجد-مدرسه‌ها به گنج‌نامه (جمعی از اساتید، ۱۳۹۴: ۷۰) رجوع کردیم که در آن ترسیمات دقیق از ورودی‌های زنانه و مردانه وجود دارد که جمعی از اساتید آن را جمع‌آوری کرده‌اند. با وجود تمام این پژوهش‌ها، این مقاله سعی دارد که نحوه شکل‌گیری فضای زنانه را با توجه به فرهنگ و مسئله محرمیت مورد بررسی قرار دهد. این نوع نگاه می‌تواند نتیجه را مورد بازبینی قرار دهد و یک نوآوری در فرآیند طراحی فضای زنانه در مساجد ایجاد کند.

روش پژوهش

از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی در این پژوهش استفاده شده و داده‌ها به صورت اسنادی و در چند مورد، میدانی گردآوری شده است. این پژوهش در پارادایم کیفی قرار دارد و از روش تحلیل محتوای اسناد و عناصر مادی فرهنگ استفاده شده است. نمونه‌های مادی مورد بررسی قرار گرفته و آن دسته از نمونه‌ها که امکان تحلیل مکان زنانه را داشتند مورد توجه قرار گرفته است. فرضیه تحقیق متکی بر این است که تفکیک فضای زنانه از فرهنگ و روش‌های طراحی تاثیر پذیرفته است.

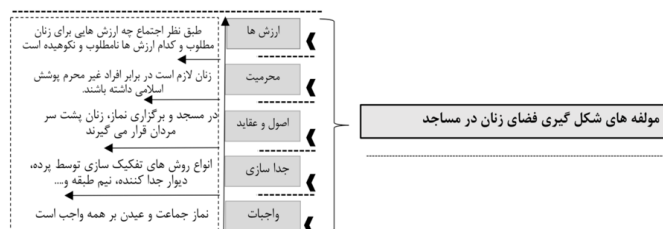
مفاهیم بنیادی و ادبیات نظری

جنسیت

در بسیاری از جوامع، تفکیک فضای عمومی و یا خصوصی به دو دسته مردانه و زنانه انجام می‌شد. میزان نفوذ پذیری به محدوده‌های فضایی، بسته به شرایط فرهنگی هر جامعه متغیر است و

1 Projazka

آداب و رسوم مختلف در نحوه شکل‌گیری فضای زنانه تاثیر گذار بوده است. این فرضیه را دافنه اسپین^۱ در کتاب خود به نام فضاهای جنسیتی به روشنی پیش کشیده است (زرین پناه، ۱۳۹۶: ۲۹۳). جنسیت در طراحی فضاهای جنسیتی به عواملی چون فرهنگ، مذهب و اجتماع بستگی دارد و تفاوت نقش‌های جنسیتی، بر اساس عوامل مختلف و فرهنگ جوامع تعیین می‌شود. موضوع رابطه جنسیت و فضا در جوامع سنتی، در شکل‌گیری مکان‌های زنانه متفاوت است (ورمقانی و سلطان زاده، ۱۳۹۴: ۲) و این موضوع در ساختار مساجد قابل مشاهده است. فضای زیست زنان در مساجد بر اساس ارزش‌ها، اصول و عقاید، محرمیت و واجبات طراحی می‌باشد. می‌توان گفت مساجد بر اساس سنت‌های بومی و هنجارهای جامعه اسلامی شکل گرفته است.

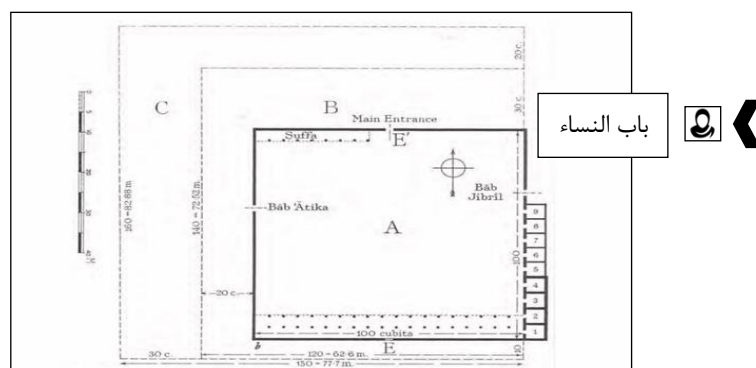
تصویر ۱. انواع مولفه‌های شکل‌گیری فضای زنان. ترسیم: نگارندگان

رپاپورت مناسبات جنسیتی را عوامل فرهنگی- اجتماعی می‌داند که در نحوه شکل‌گیری فضای زنانه نقش دارد (Rappaport, 1969: 60). به اعتقاد وی عامل فرهنگ، نقش موثری در تقسیمات فضایی داشته است. شواهد مربوط به فعالیت‌های زنان در مساجد، از ظهور اسلام می‌باشد که گرچه فضای زنان در مساجد با مردان تفاوت زیادی داشته است، اما حضور زنان در مساجد از آن زمان مشاهده می‌شود (Roded, 2014: 1). نقش فضای زنانه، در مکان‌های اسلامی

از جمله مساجد، مسجد-مدرسه‌ها به عنوان فضای جنسیتی، همزمان امکان بازتولید نقش زنان در جوامع اسلامی را دارد. مساجد به عنوان مکان‌های عبادی و اجتماعی برای رویدادهای اجتماعی از جمله نمازهای عیدین و نماز جماعت می‌باشند و به این ترتیب، حضور و مشارکت زنان امکان پذیر می‌باشد. بر اساس برخی از منابع اسلامی که احادیث و اخبار صحابه را نیز شامل می‌شود، زنان در مساجد حضور داشتند و در تاریخ، زنان از مساجد محلی استقبال می‌کردند. با این دیدگاه در وجود فضای تفکیک شده، زنان می‌توانند به تنهایی دور از نگاه مردانه فضای امنی را برای خود فراهم کنند (Nyhgen, 2019: 7). زنان برای حضور در مسجد انگیزه‌های متعددی از جمله یادگیری آموزه‌های دینی، دعا، معاشرت و به دست آوردن حمایت عاطفی و نیز احساس تعلق خاطر به فضا دارند. مسلمانان در جوامع اسلامی به دنبال تحقیق درباره اصول و عقاید خود و چگونگی طراحی و ساخت فضاهای زنانه در کنار فضای مردانه هستند (Utaberta, 2018: 4); تاریخ اسلام سرشار از صحنه‌هایی است که زنان آفریدگار آن بوده‌اند. مطالعه و بررسی آموزه‌های دینی، تاریخ اسلام و مشارکت زنان در عرصه‌های مختلف عمومی و اجتماعی یا استفاده آنان از این فضاها و عرصه‌ها مانند حضور در مساجد و دیگر مکان‌های عبادی، به شناخت چگونگی طراحی فضاهای زنانه بسیار کمک می‌کند.

نکته مهم، همان مسائل جمعی یک نظام است. این حضور می‌تواند اشکال مختلفی پیدا کند مثل حضور در مسجد برای نماز جماعت و فراگیری احکام و دستورات دینی، نماز جمعه، و سایر فعالیت‌های اجتماعی که در جامعه تاثیرگذار است. این حیظه، هم شامل مردان و هم شامل زنان می‌شود همان‌طور که در زمان رسول خدا (ص) زنان با حفظ حجاب و پوشش اسلامی به نماز جماعت می‌رفتند و در مسجد حضور پیدا می‌کردند. عده‌ای از فقهای شیعه معتقدند که نه تنها حضور بانوان در مسجد مانند دیگر عرصه‌های اجتماعی حائز اهمیت بلکه امری نیکو و مستحب می‌باشد و اگر راهی برای یاد گرفتن مسائل اسلامی جز از طریق رفتن به مسجد وجود ندارد، واجب است به مسجد بروند (نوری، ۱۳۶۸: ۳۶۲). به گفته آنان مساجد متعلق به تمام مردم اعم از زن و مرد است (متقی هندی، ۱۳۶۴: ۶۵۰).

در بسیاری از منابع به خانه پیامبر اکرم (ص) در مدینه به عنوان الگوی نخستین شکل‌گیری مساجد در قرون نخستین هجری اشاره شده است و همچنین مسجد در صدر اسلام به منزله نخستین و با اهمیت‌ترین نهاد اجتماعی بود که همه اقشار از زن، مرد، پیر و جوان در آن گرد هم می‌آمدند. حضور زنان در مساجد در زمان پیامبر اکرم مشهود بوده است و از دلایل مهم اهتمام پیامبر برای حضور زنان در مساجد، باب النساء است که دری بود در مسجد نبی در سمت شرق که در تصویر زیر نشان داده شده است. از خلفا نقل شده است که، رسول الله دری را برای زنان قرار دادند و فرمودند هیچ یک از مردان از این دری در رفت و آمد نکنند. پیامبر (ص) دری ویژه برای زنان قرار داده و به دختران و زنان فرموده بود که از آن در خارج شوند (حمزه نژاد و آقایی، ۱۳۹۶: ۵).

تصویر ۲. باب النساء در مسجد پیامبر. بازترسیم: نگارندگان.

عملکرد اهل سنت در قبال حضور زنان در مساجد

در فقه اهل سنت که بیشتر برگرفته از عملکرد خلفا بود و تداوم سیره‌ای که پس از پیامبر (ص) بوجود آمد، روایاتی درباره تشویق زنان به رفتن به مساجد یا نهی از آن وجود دارد که در این زمینه تمایل برای حضور زنان بسیار کم‌رنگ است و گویا چندان در مساجد حضور نداشتند، هر چند که در عصر حاضر تغییراتی در این زمینه دیده می‌شود (جعفریان و هاشمی شهیدی، ۱۳۹۳: ۹).

امام جماعت و نحوه قرار گرفتن زنان نسبت به امام جماعت

از وظایف امام جماعت رهبری نماز جماعت بود و برای این منظور مهم بود که او در فضایی هر چه وسیع‌تر قابل رویت باشد. بدین ترتیب رسم به صف در آمدن نمازگزاران در صفوف طولانی موازی با دیوار قبله شکل گرفت و برای صدها نفر این امکان به وجود می‌آمد که از حرکات امام تبعیت کنند. ولی گروه بندی نماز گزاران در صف‌های معدود طولانی با فاصله ای مناسب به جای صف‌های متعدد کوتاه نزدیک به یکدیگر، دید آسان متقابل نماز گزاران را تضمین می‌کرد و طبق آیین دینی زنان اغلب پشت مردان صف‌های جماعت را تشکیل می‌دادند.

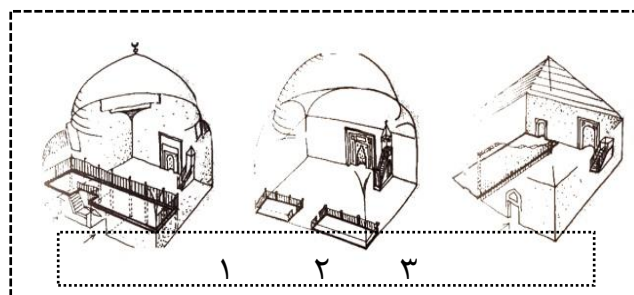
انواع مساجد بر اساس کارکرد آن‌ها و چگونگی حضور زنان در آن‌ها

- ۱- مساجد جامع: این مسجد به لحاظ برگزاری نماز جمعه و نقش پر رنگتر سیاسی نسبت به مساجد محلی حائز اهمیت است. مکان یابی این مساجد نسبت به دیگر مساجد بسیار خاص‌تر و مهم است.
- ۲- مساجد محلی: این مساجد در دسترس‌ترین مساجد در جامعه اسلامی بوده‌اند و در هر محله و ساختار شهری قابل قرارگیری می‌باشند و نماز جماعت در آن‌ها برگزار می‌شود. طبق بررسی نمونه‌ها و مقالات، حضور زنان در این مساجد پررنگ‌تر از دیگر مساجد می‌باشد.
- ۳- مسجد بازار: این مسجد در محل کسب و کار مردان یا در مکان‌های تجاری قرار دارد که کسبه به آن مراجعه می‌کنند و حضور زنان در آن‌ها بندرت صورت می‌گرفته است (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۰).

بخش زنانه در مسجد

زنان اگر به صورت فردی در خانه نماز نخوانند در بخش جداگانه ای از مسجد که برای آنان در نظر گرفته شده است، نماز می‌خوانند (گاهی اوقات این بخش را مقصوره نیز می‌نامند). زنان در بخش جداگانه ای در عقب مسجد نماز می‌خوانند یا اینکه محوطه ای یا یک ورودی جداگانه (مدلی برای مساجد ترکیه با یک گنبد و یک فضای داخلی بلند) برای آن‌ها در نظر گرفته می‌شود. بندرت فضاهایی موازی یکدیگر یکی برای مردان و دیگری برای زنان می‌

یابیم که هر کدام محرابی مخصوص خود داشته باشند اما فضایی وجود دارد که توسط یک دیوار به دو بخش تقسیم می‌شود؛ به استثنای بخشی که به دیوار محراب نزدیک است. در بعضی موارد حضور زنان در مسجد نهی شده است مانند زمانی که آنان پررود باشند یا مواردی که بیم پدید آمدن گناه باشد مانند حضور زنان مجرد و رفت و آمد زیاد آنان در مسجد. (پروچازکا، ۱۳۷۳: ۸۷).

تصویر ۳. انواع جداسازی بخش زنانه در مساجد. ماخذ: پروچازکا: ۱۳۷۳

چگونگی متمایز کردن فضای زنانه در مساجد

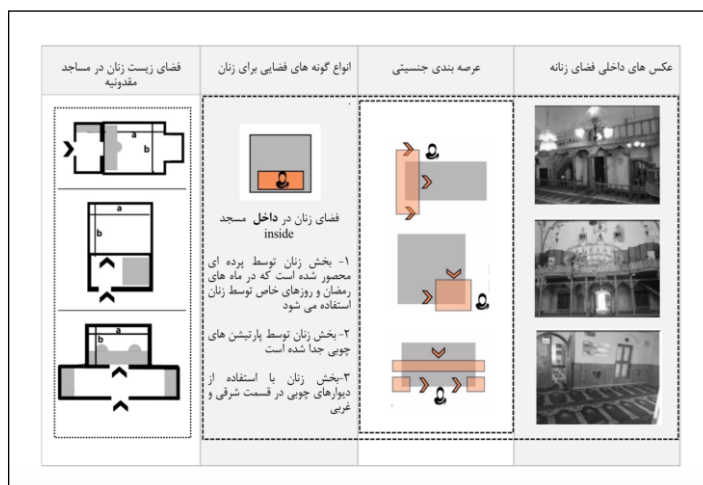
به طور معمول چند روش برای متمایز کردن فضای زنانه در مساجد وجود داشت که عبارتند از:

- ۱- بخش زنانه در طبقه بالا و بخش مردانه در طبقه همکف قرار داده شده‌اند.
- ۲- بخش زنانه در قسمت عقب مسجد قرار داده شده است.
- ۳- بخش زنانه به موازات بخش مردانه است اما به وسیله یک دیوار یا پرده تفکیک شده است.

برای دستیابی به اهمیت فضای زنان نیاز به اطلاعات دقیق‌تری در ارتباط با فضای زنانه داریم و در کشورهای اسلامی این نیاز به فضای زنان با توجه به فرهنگ کشورهای اسلامی متفاوت و شاهد تغییراتی در طول تاریخ است. حال با بررسی مسائل جنسیتی در کشورهای اسلامی می‌توان به یک طبقه بندی رسید.

فضای زنان در مساجد عثمانی

به دلیل تسلط اسلام و ۵۰۰ سال حکومت عثمانی مساجدی برای مسلمانان احداث شده است. مقدونیه تا سال ۱۹۱۲م. تحت سلطه عثمانی بود و مسلمانان و مهاجران در سده‌های ۱۵ و ۱۶ م. در مقدونیه مستقر شدند و نیکوکاران بسیاری مساجدی را ساختند و ملزومات آن را تامین کردند. به گزارش یونسکو مقدونیه یکی از شهرهای استراتژیک تاریخی بوده است. منطقه مقدونیه با جنگها و ویرانی‌ها و پاک سازی‌های قومی دارای میراث فرهنگی خارق العاده است. مرکز محافظت ملی مقدونیه و موسسه NI کار مرمت برخی مساجد را در سال ۲۰۱۴م. انجام داد و در سال ۲۰۱۶م. خلاصه نتایجی را منتشر کرد که در آن بخش زنان هم بررسی شده است. پرونده در کل بافت اسلامی مقدونیه به این شکل استدلال شده که به طور عمده مساجد برای حضور مردان هستند و به دلیل اینکه مسلمانان مقدونیه از نظر اجتماعی محافظه کار بوده‌اند بیشتر تمایل داشتند که زنان از نظر بیگانگان محفوظ باشند. پرده‌ها، پارتیشن‌ها، دیوارهای چوبی مشبک و بالکن‌ها اولین قدم‌های تفکیک در فضای مساجد بوده‌اند. در یکپارچگی طراحی اصلی، فضایی جداگانه برای نماز خواندن در مسجد دیده نشده است و ردیف‌های پشتی مردان در سالن اصلی نمازخانه ممکن است مورد استفاده زنان بوده باشد که می‌توان گفت یک مکان موقت و نشان از ردپای زنان نمازگزار در مساجد بوده است. در گذشته در بعضی از سرزمین‌های اسلامی زنان بیشتر در ایام مذهبی و رمضان در مساجد شرکت داشته‌اند و در اوایل قرن بیستم رفتند به سمت طراحی جنسیتی که بخش چوبی زنانه به فضای مسجد اضافه می‌شود و بر اساس مدارک در مرمت مسجد بخش زنان به آن اضافه می‌شود و یک استدلال عمومی وجود دارد که فضای پایین زیرپله به این دلیل به زنان اختصاص داده می‌شده که حضور زنان در مساجد و مکان‌های عمومی کمتر بوده است (Disli, 2017: 22).

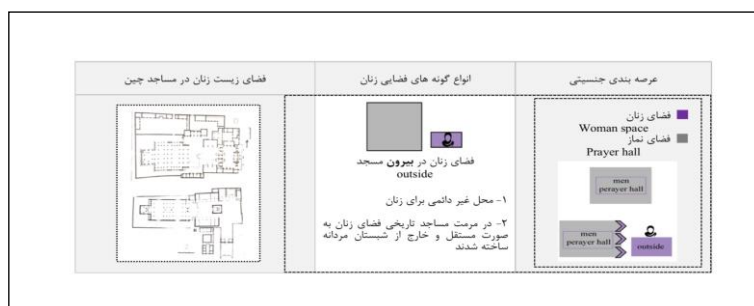

تصویر ۴. مکان زنانه در مساجد مقدونیه (عثمانی). بازترسیم: نگارندگان.

فضای زنان و توجه به محرمیت در کشور چین

طبق مطالعات در گذشته‌های دور، فضایی برای زنان در مساجد در نظر گرفته نمی‌شد اما بعدها در مرمت مساجد اسلامی، شبستان زنانه در نظر گرفتند که خارج از شبستان اصلی و فضای مردانه بوده است. یک نمونه از مساجدی که مرمت شده شامل فضاهای بزرگ و یک شبستان بزرگ که در طرف چپ و راست آن، اتاق‌های درس، حمام، محل سکونت روحانی مسجد، شبستان زنانه و حمام زنانه برای مسلمین است. تعداد مساجدی که در آن‌ها شبستان زنانه نیز وجود داشته باشد خیلی زیاد نیست و فقط مساجد خیلی بزرگ دارای شبستان زنانه نیز می‌باشند. شبستان زنانه مورد بحث نیز به احتمال زیاد در زمان سلسله چینگ ساخته شده است. پیشرفت اسلام در ایالت گوانگ شی در زمان سلسله‌های مینگ و چینگ به اوج خود رسیده بود و دوران با شکوهی را می‌گذرانید. معماری اسلامی نیز بالطبع همواره توسعه و گسترش می‌یافت. متأسفانه در دوران جنگ ژاپن قسمت عظیمی از ساختمانها از جمله مساجد آتش گرفتند به طوری که هم اکنون در گویی لین فقط یک مسجد به طور کامل، سالم باقیمانده است (خرم، ۱۳۷۳:۶۰). بر طبق شواهد به دست آمده، ساختمان شبستان در شروع سلسله چینگ ساخته شد و بعدها دو مناره هم برای آن ساختند. ساختمان سایر قسمت‌های مسجد بعدها و به

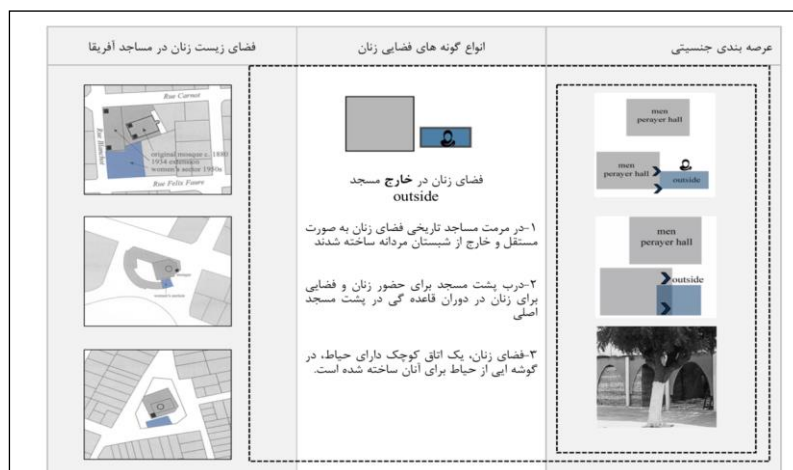
مرور ساخته شد. اواخر سلسله چینگ و شروع دوران جمهوری یک مسجد زنانه نیز به آن اضافه شد. از نظر بزرگی و کوچکی اگر بخواهیم این دو قسمت را با یکدیگر بسنجیم تفاوت آن‌ها بسیار زیاد است (همان: ۱۱۷).

تصویر ۵. مکان زنانه در مساجد چین. ترسیم: نگارندگان.

مکان زنانه در مساجد آفریقا

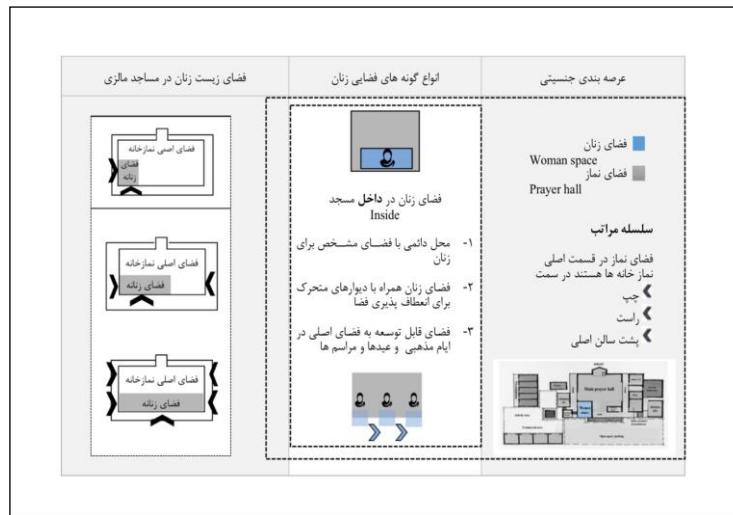
در بسیاری از مناطق آفریقا امکان حضور زنان برای عبادت در مساجد فراهم بوده است و محدوده‌ای برای زنان در نظر گرفته می‌شد که جایگاه کم اهمیت تری نسبت به مردان داشت. از نظر فرهنگی، زنان جوان غالباً امکان شرکت در نماز جمعه را نداشتند و برای حضور زنان سخت‌گیری می‌شد و به ندرت به دلیل تحقق یافتن آموزش‌های دینی و گسترش اسلام درهای مساجد به روی زنان جوان در برخی موارد باز می‌شد و آن‌ها برای نماز، دعا کردن و در بعضی موارد آموزش‌های دینی در مسجد حضور می‌یافتند. مساجد سنگال بیش از یک طبقه نبودند و فضایی خارج از مسجد در نظر گرفته می‌شد که یک اتاق کوچک برای نماز همراه حیاطی کوچک در گوشه‌ایی از حیاط اصلی مسجد داشت و یا خارج از مسجد یک شبستان زنانه در نظر می‌گرفته شد (Cantone, 2006: xlii).

تصویر ۶. مکان زنانه در مساجد سنگال (آفریقا). ترسیم: نگارندگان.

فضای زنانه در مساجد مالزی

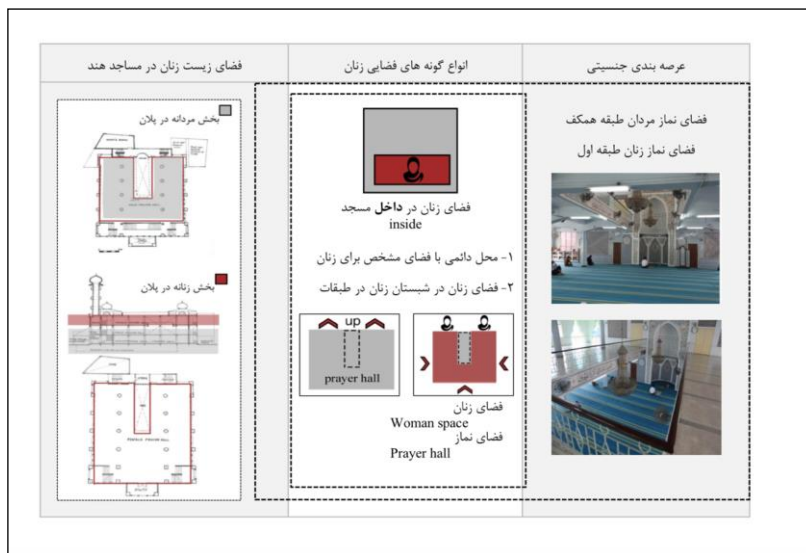
فضای زنان را در مسجد نوعی پذیرش فرهنگی زنان در نظر می‌گیرند. به طور سنتی مساجد مالزی برای آقایان ساخته شده و نقش مساجد، عبادگاهی برای مردان است و بیش از ۶۰۰ سال فضایی برای زنان در مساجد مالزی مطرح نبود اما آرام آرام تفکیک جنسیتی فضا صورت گرفت و فضای زنان در داخل مساجد به وجود آمد. ویژگی فضای زنان در مساجد در امتداد فضای مردانه در سمت چپ و راست و پشت مردان قرار می‌گرفته است. برای زنان یک محل دائمی در نظر گرفته می‌شد که این فضا قابلیت توسعه و گسترش در ایام مذهبی و عیدها را داشته است (Nawawi & et al, 2016: 3).

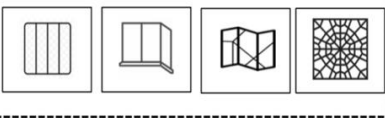
تصویر ۷. مکان زنانه در مساجد مالزی. بازترسیم: نگارندگان.

مکان زنانه در مساجد هند

تحقق ارزش‌های اسلامی در معماری با توجه به نگرش، آداب و رسوم منطقه متفاوت است و جامعه محلی در نحوه شکل‌گیری فضا تاثیر گذارتر است. در هند شبستان زنانه در طبقه اول به صورت مستقل و به عنوان فضای دائمی در مسجد می‌باشد که همچنین دارای پنجره‌های غیر شفاف در طبقه اول است که دید از خارج به فضای زنانه را محدود می‌کند. دیوان عالی کشور هند به دنبال منافع عمومی برای ورود زنان مسلمان در کلیه مساجد کشور است. ضیاء الاسلام روزنامه نگار و نویسنده معتقد است قرآن هیچ تبعیضی علیه زنان ندارد بنابراین، نهادهای مسلمان اجازه دادند تا زنان به مسجد بروند همچنین ورودی و محوطه‌های جداگانه‌ای برای عبادت دو جنس در نظر گرفتند. این نویسنده ادبی و اجتماعی در کتاب جدید خود به عنوان "زنان در مسجد" به دنبال تلاش برای عدالت است و عنوان می‌کند که نماز در جماعت به کمال می‌رسد. (2018: 8)

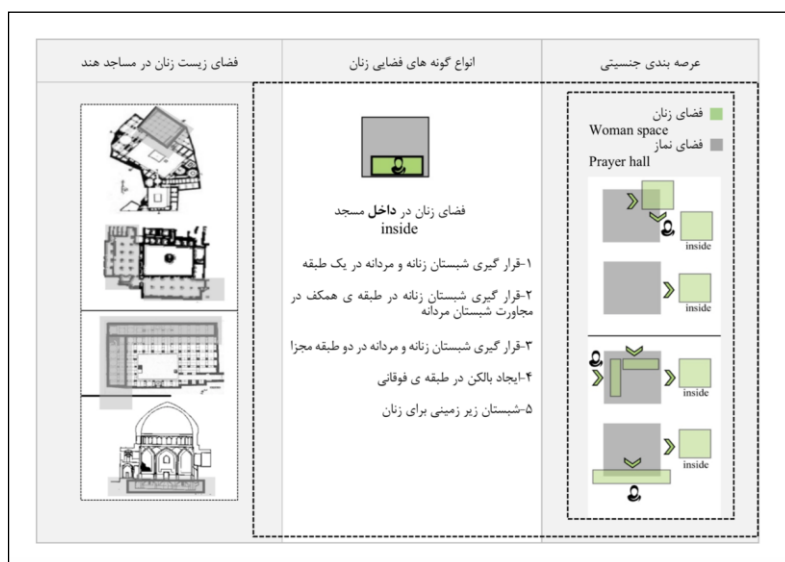
تصویر ۸. مکان زنانه در مساجد هند. ترسیم: نگارندگان.

جداسازی موقت	
۱	احداث غرفه چوبی برای زنان
۲	جدایی شبستان زنانه توسط احداث دیوار نازک، ستون‌ها، فیل پاها
۳	جدایی شبستان زنانه و مردانه با پنجره‌های موسوم به ارسی
	کرزی

تصویر ۹. روش‌های جداسازی موقت در مساجد ایران. ماخذ: نگارندگان

مکان زنانه در مساجد ایران

تردید نیست که در اسلام چگونگی بنای مسجد همچون هر بنای دیگری، تا حدودی زیاد تابع شرایط زمان و مکان است. بسته به میزان مشارکت و حضور زنان شبستان زنانه را طراحی می‌کردند. بیشتر مساجد بزرگ و قدیمی اسلام بخش‌های شبستانی بزرگ و مجزا داشتند. البته این مسئله کلیت ندارد زیرا در عصر نبوی پیامبران اسلام از همان ابتدا بخشی برای زنان و دری برای آنان اختصاص می‌دادند. تداوم حضور زنان در مساجد به خصوص در میان شیعیان، برای عزاداری‌های امام حسین (ع) و ائمه معصومین نیاز به بخش زنانه داشت. از بقایای بر جا مانده از مساجد صدر اسلام چنین بر می‌آید که بیشترین جدا سازی با وسایل ساده مانند پارچه و چوب انجام می‌گرفته و کمتر از دیوار برای این امر استفاده می‌شده است. اما بعدها در دوره صفوی در ایران مساجدی با فضایی مختص برای زنان مانند مسجد شیخ لطف‌الله به وجود آمدند (حمزه نژاد و آقایی، ۱۳۹۶: ۱۱).

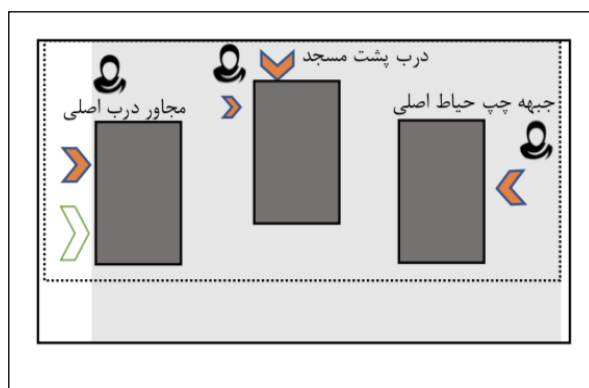

تصویر ۱۰. مکان زنانه در مساجد ایران. بازترسیم: نگارندگان.

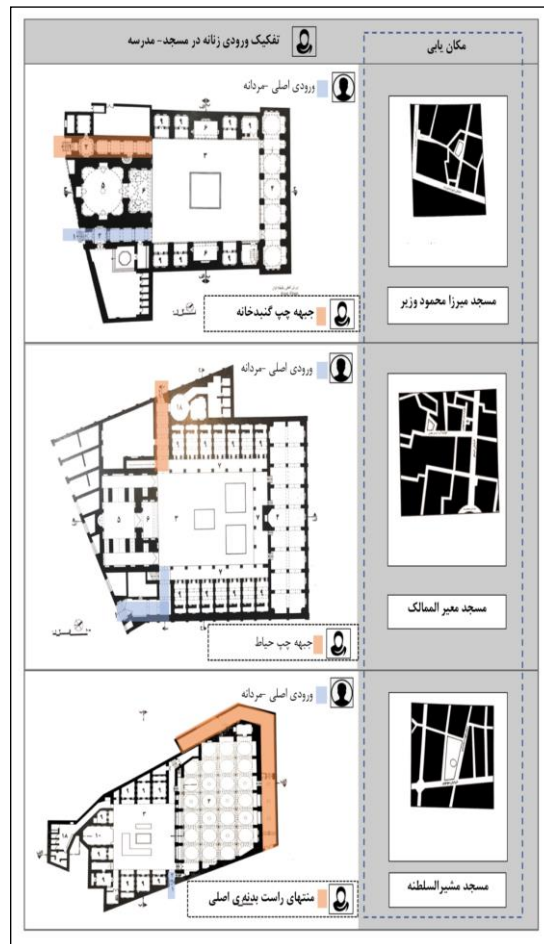
ورودی زنانه در مساجد

مسجدها را بهترین نمونه بناهای سنتی ایران در دوره اسلامی جهت بررسی شکل‌گیری فضای ورودی می‌توان دانست. ورودی مساجد همواره از اهمیت بالایی برخوردار بوده زیرا اولین جزء از فضاهای مسجد است که علاوه بر کارکرد عملکردی، انتقال‌دهنده معانی و مفاهیم معنوی نیز می‌باشد (سلطان زاده، ۱۳۹: ۱۵). ورودی مساجد نقش مهمی در سیر تحول معماری سنتی دارد. یکی از نکات مهم در مورد طراحی، فرآیند تکاملی فضاهای ورودی می‌باشد به گونه‌ای که در ابتدا ورودی اصلی و بعدها ورودی‌های فرعی به بنای اصلی برای تامین نیازهای استفاده‌کنندگان اضافه شدند. در مساجد، کنار ورودی اصلی، ورودی‌های سه‌گانه که از سه جهت دسترسی دارند شکل می‌گیرند تا بتوان از اطراف حیاط روابط مورد نیاز را تامین کرد (Aali; et al, 2017: 5).

با توجه به عقاید بعضی از کشورهای اسلامی زنان مجاز نیستند از طریق در اصلی وارد مسجد شوند و در عوض، برای آنان ورودی فرعی از پشت مسجد یا ورودی‌های باریک از اطراف حیاط مسجد در نظر می‌گرفته‌اند (Utaberta; et al, 2018: 6).

تصویر ۱۱. ورودی زنان در مساجد. ترسیم: نگارندگان

تصویر ۱۲. تفکیک ورودی زنانه در مسجد - مدرسه. ترسیم: نگارندگان.

در معماری اسلامی ایران شاهد فضایی مختص برای ورود زنان در مساجد و مسجد-مدرسه‌ها هستیم و امروزه گسترش این امر در جهان اسلام بازتاب داشته است به طوری که در شهر کلکته هند، جداسازی ورودی‌ها شکل گرفته و تبدیل به یک مکان خاص برای ورود و خروج زنان شده است.

برخی از مزایا و اشکالات روش‌های جداسازی

تفکیک فضایی در مساجد و کشورهای اسلامی متفاوت بوده و دارای برخی مزایا و مشکلات می‌باشد. در مساجد نخستین، فضای زنانه توسط پرده و یا پارتیشن‌های چوبی مشبک جداسازی می‌شد که از مزایای اصلی آن امکان توسعه در مراسم‌های مذهبی و عیدها بوده است اما دارای مشکلاتی از قبیل نداشتن خلوت کافی برای زنان نیز می‌باشد. از دیگر روش‌ها، تفکیک سازی توسط نیم طبقه یا یک طبقه مستقل برای زنان است که امکان دسترسی برای بانوانی که مشکلاتی از قبیل زانو درد و یا دردهای مفصلی دارند را محدود می‌کند اما این فضا مختص زنان بوده و امکان تجربه فضایی مستقل را دارد. در نهایت، روش جدا سازی توسط شبستان زنانه در خارج از مسجد وجود دارد که زنان به راحتی آزادی انجام فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی به صورت مستقل را دارند، اما از شبستان مردانه جدا و تعامل با فضای اصلی مسجد کمی دشوار است.

اشکالات	مزایا	انواع روش‌های تفکیک	فضای زنان در مساجد
-عدم احساس محرمیت کافی	-امکان توسعه در مراسم و عیدها	-پرده -پارتیشن چوبی	عثمانی
-عدم تعامل با شبستان مردانه و فضای اصلی مسجد	-آزادی و محرمیت فضای زنان	-شبستان زنانه خارج از فضای اصلی مسجد	چین
-عدم احساس محرمیت کافی -ظرفیت فضایی کوچک	-امکان توسعه در مراسم‌ها و عیدها	-فضای زنان همراه مردان و جداسازی توسط دیوارهای محرک	مالزی
-عدم تعامل با شبستان مردانه و فضای اصلی مسجد	-آزادی و محرمیت فضای زنان -امکان برگزاری کلاس‌های دینی	-شبستان زنانه خارج از فضای اصلی مسجد	آفریقا
-عدم راحتی استفاده سالمندان	-محرمیت فضایی	-شبستان زنانه در طبقه اول	هند
-عدم راحتی استفاده سالمندان -عدم احساس محرمیت کافی	-آزادی و محرمیت فضای زنان -امکان توسعه	-پنجره اروسی -بالکن فوقانی -شبستان زیر زمینی	ایران

تصویر ۱۳. مزایا و اشکالات انواع روش‌های جداسازی. ترسیم: نگارندگان.

نتیجه‌گیری

فضای زنان در طول تاریخ با توجه به فرهنگ کشورهای اسلامی تحولات بسیاری در نحوه شکل‌گیری داشته است. هدف معماری جداسازی تفکیک زنان و مردان است به دلیل اینکه زنان بتوانند هویت جنسیتی فضا را بازنمایی یا تثبیت کنند. این جداسازی می‌تواند به تقویت حس همبستگی در میان زنان منجر شود و با اعمال فضایی آن بتوان حضور زنان را در مکان‌های

عبادی بیشتر و بهتر ببینیم. همچنین می‌توان اشاره کرد که مشارکت و تعلق به فضای زنانه، نیاز زنان را به فضای مستقل نشان می‌دهد که بر حریم مسجد، عرصه بندی مسجد و سلسله مراتب فضایی مسجد تاثیر می‌گذارد و واجد خاستگاه‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی می‌باشد. اسلام یک مذهب جمعی با احترام به دو جنسیت است که با توجه به این دیدگاه می‌توان گفت که حضور زنان همواره در جهت پیشرفت اسلام است و امکان تعامل زنان در اجتماع نیازمند به یک فضای مستقل برای ابراز خود در مکان‌های محرمیت یافته می‌باشد. از این رو رشد معنوی زنان در اسلام باعث گسترش اسلام از طریق مادران فرزندان سرزمین اسلامی می‌باشد و به گونه‌ای باعث هویت سازی زنان در جوامع اسلامی می‌شود. در معماری مساجد در بعضی کشورها ابتدا فضایی مستقل برای زنان در نظر نمی‌گرفتند اما با توجه به تبلیغات اسلامی در زمینه حضور زنان و ارتباط آن با گسترش اسلام، فضای زنان در مرمت مساجد بزرگ آغاز شد و معماری جداسازی در مساجد اجرا شد. تحلیل یافته‌ها، عناصر کالبدی و فضای مساجد نشان می‌دهد که حضور زنان تحت تاثیر فرهنگ و نوع نگرش مذهبی آن منطقه است. طبق عقاید مذهبی و فرهنگی، شبستان زنانه در بعضی موارد جدا از شبستان مردانه و در برخی موارد درون فضای اصلی و در دل شبستان مردانه می‌باشد. گاهی فضای زنان وابسته به شبستان اصلی و گاهی به صورت مستقل عمل می‌کند اما در سلسله مراتب دسترسی‌ها و ورودی‌ها، این فضا به صورت مجزا و مختص زنان عمل می‌کند. نگاه جامعه به زنان و نیاز به حضور آنان در اجتماع توسط محیط ساخته می‌شود و عوامل فرهنگی، نقش زنان را در گسترش فرهنگ اسلامی و پذیرش آنان را در مکان‌های عبادی شکل می‌دهد به گونه‌ای که این حضور نسبت به گذشته بیشتر و بیشتر شود و با طراحی فضای جنسیتی، فضایی برای بانوان سرزمین‌های اسلامی به منظور حس تعلق خاطر، آزادی و آسایش هرچه بیشتر ایجاد گردد.

منابع

- پنینک. لیوجی (۱۳۷۳). معماری اسلامی در چین. ترجمه مریم خرم. تهران: طبع و نشر.
- پروچازکا. امجد (۱۳۷۳). معماری مساجد جهان. ترجمه حسین سلطان زاده. تهران: امیرکبیر.
- جعفریان. رسول؛ هاشمی شهیدی. ریحانه (۱۳۹۳). سیر تحولات تاریخی حضور زنان در مساجد و اماکن اسلامی و تاثیر آن بر معماری مساجد. فصلنامه پژوهشی شیعه شناسی. سال ۱۲، شماره ۴۵، صص ۱۷۷-۲۱۰.
- جمعی از اساتید (۱۳۹۴). گنج نامه بناهای مذهبی تهران. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حمزه نژاد. مهدی؛ آقایی. سلماز (۱۳۹۶). بررسی الگوی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای معاصر ایران بر اساس نقش سیاسی-اجتماعی زن در انقلاب اسلامی. زن در فرهنگ و هنر. سال ۹، شماره ۳ صص ۳۳۵-۳۵۷.
- حمزه نژاد. مهدی؛ نقره کار. عبدالحمید؛ خراسانی مقدم. صبا (۱۳۹۲). گونه شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی. پژوهش‌های معماری اسلامی. سال ۱، شماره ۱، صص ۱۰۲-۷۷.
- سلطان زاده. حسین (۱۳۹۸). معماری ایران در دوره‌های اسلامی (مفاهیم، الگوها و آثار). تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین.
- متقی. علی بن حسام الدین (۱۳۶۴). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: موسسه الرساله.
- نوری. حسین بن محمد تقی (۱۳۶۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: موسسه آل البيت (ع) الاحیاء التراث.
- نقره کار. عبدالحمید؛ حمزه نژاد. مهدی؛ عطایی. محمدرضا (۱۳۹۰). بررسی و الگوشناسی مکان یابی مساجد عصر نبوی در مدینه. باغ نظر. سال ۸، شماره ۱۶، صص ۱۶-۳.
- ورمقانی. حسنا؛ سلطان زاده. حسین (۱۳۹۴). نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه قاجاری گیلان و بوشهر). معماری و شهرسازی آرمان شهر. سال ۱۱، شماره ۲۳، صص ۱۳۴-۱۲۳.
- Aali. H.; Aali. M.; Mohammadi. E.; Sabri. Sh.; Ayoubi. Z. (2017). **The Mosques Entrance Element Typology Of The Ilkhani Era in The Central Plateau Of Iran**, Science Arena Publications. 3(3): 1-14.
- Cantone. C. (2006). **Making and Remaking Mosques in Senegal, Islam in Africa**. 13

- Disli. G. (2017). **Cultural Heritage and Gender: on the Traces of Womans Prayer Space in Bitola Mosques**. Online Journal of Art and Design. 5(2).
- Nyhagen. L. (2019). **Mosque as Gendered Spaces: The Complexity of Womans Compliance to Dominant Gender Norms, and the Impotance of Male Allies**. UK: Loughborough University.
- Nawawi. N.; Abdul Rahim. Z.; Abdul. M.; JahnKassim. P. (2016). **Woman Space In Design Of Masjid In Malaysia:How Much Space Do Women Need?**. American Scientific publishers. Journal of computational and theoretical nanoscience. 10(1166).
- Rapaport. A. (1969). **House Form and Culture**. United State of America: University of Wisconsin Milwaukee.
- Roded. R. (2014). **Women In The Mosque: A History Of Legal Thought and Social Practice**. New York. 7: 281-283.
- Utaberta. N.; Samia Omi. F.; Roslan. S.; Ariffin. F. (2018). **An Analysis of Womans Access and Participation in Mosque in Contemporary World**. ICACE. 40.
- Ziya. U. (2018). **Women in Masjid**, Bloomsbury India:1.